

ШУМІЛО О. О.,
аспірант кафедри кримінології
та кримінально-виконавчого права
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 343.9:636

ЩОДО СТАНУ НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ З ТВАРИНАМИ

Статтю присвячено аналізу стану наукової розробки окремих аспектів кримінологічної характеристики жорстокого поводження з тваринами, окреслено новітні напрями запобігання жорстокості щодо тварин. Розглянуті основні теоретичні підходи до розуміння причин та умов цього суспільного явища на сучасному етапі розвитку зарубіжної кримінологічної науки.

Ключові слова: жорстоке поводження з тваринами, насильство, жорстокість, тварини, наукова розробка.

Статья посвящена анализу состояния научной разработки отдельных аспектов криминологической характеристики жестокого обращения с животными, обозначены новые направления предупреждения жестокости по отношению к животным. Рассмотрены основные теоретические подходы к пониманию причин и условий этого общественного явления на современном этапе развития зарубежной криминологической науки.

Ключевые слова: жестокое обращение с животными, насилие, жестокость, животные, научная разработка.

The article is devoted to analyzing state of scientific development in part of separate aspects in animal cruelty criminological characteristics, new directions for preventing animal cruelty have been indicated. The main theoretical approaches to comprehension of reasons and conditions for this social phenomenon at present stage of foreign criminological science development have been examined.

Key words: animal cruelty, violence, cruelty, animals, scientific development.

Вступ. Актуальність аналізу вітчизняних та зарубіжних досліджень проблеми жорстокого поводження з тваринами не викликає сумніву, оскільки сьогодні в українському науковому просторі існує суперечність між необхідністю розробки кримінологічної характеристики цього злочину для створення обґрунтованої концепції загальносоціального та спеціально-кримінологічного запобігання цьому явищу і відсутністю ґрунтовних теоретичних доробок.

Постановка завдання. Метою і завданням цієї статті є дослідження стану наукового опрацювання проблем жорстокого поводження з тваринами вітчизняними та зарубіжними кримінологами.

Результати дослідження. Перша спроба дослідити феномен жорстокого поводження з тваринами в Україні була здійснена у галузі кримінального права. Так, у дисертаційній роботі І.А. Головка «Кримінальна відповідальність за жорстоке поводження з тваринами» було вивчено історичні й порівняльно-правові аспекти кримінальної відповідальності за жорстоке поводження з тваринами, надано ґрунтовну кримінально-правову характеристику злочину, передбаченого ст. 299 КК України, а також окреслено основні проблеми правозастосовної практики у розмежуванні жорстокого поводження з тваринами та інших злочинів –

незаконного повновання, умисного знищення або пошкодження майна, хуліганства. І.А. Голловко також обґрунтувала невідповідність віднесення жорстокого поводження з тваринами до злочинів невеликої тяжкості з огляду на високий рівень суспільної небезпеки цього діяння та релевантний досвід країн ЄС [30, с. 11].

Порівняно вищий інтерес до кримінологічного вивчення жорстокого поводження з тваринами виявили науковці країн СНД. Дисертаційні роботи з указаної проблематики представили такі російські вчені, як О.В. Богатова, В.С. Мірошніченко [28; 36]. Спільною ознакою їхніх наукових праць, на нашу думку, є змішаний предмет дослідження – кожен із перелічених авторів, поряд зі стислою кримінологічною характеристикою, водночас вдавався до розлогого аналізу кримінально-правових ознак жорстокого поводження з тваринами, недоліків законодавчої конструкції тощо.

Таким чином, незважаючи на наявність перших спроб дослідити жорстоке поводження з тваринами, сьогодні на науковому просторі України та СНД відсутні комплексні кримінологічні дослідження цієї проблематики, об'єктом дисертаційних робіт є лише окремі кримінально-правові та кримінологічні аспекти, недостатні для розробки ефективної моделі загальносоціального та спеціально-кримінологічного запобігання, а також уникнення механічного запозичення релевантного зарубіжного досвіду.

Між тим, європейські та північно-американські кримінологи понад 50 років розробляють проблематику жорстокого поводження з тваринами в контексті домашнього насильства, дослідження особистостей серійних убивць, підтвердження або спростування зв'язку між знущанням над тваринами та насильством, спрямованим на людей тощо [12; 16; 23]. Тому охарактеризуємо основні теоретичні доробки авторів, що спеціалізувалися на даній проблематиці.

Так само як і в Україні, у світі існує низка визначень жорстокого поводження з тваринами. Так, Ф.Р. Асціоне пропонує розуміти жорстоке поводження з тваринами, як «неприємну в суспільстві поведінку, в результаті якої особа умисно заподіює непотрібний біль, страждання, стрес і (або) смерть тварині» [2, с. 43]. А.Р. Фелтхаус і С.Р. Келлерт розглядають жорстоке поводження з тваринами, як «умисне, неодноразове і недоцільне заподіяння фізичної шкоди тварині у спосіб, який, швидше за все, призведе до серйозних каліцтв» [11, с. 1115]. Г. Вермулен і Дж. С. Одендалл беруть за основу попереднє визначення, але принагідно уточнюють, що таке діяння може відбуватися у формі дії або бездіяльності, тобто відсутності належного догляду за твариною [20, с. 253].

Деякі науковці вважають, що знущання з тварин є надійним передвісником насильницької злочинності; інші ж дійшли висновку, що така поведінка є доволі поширеною й серед дітей та підлітків, що не мають потягу до злочинної поведінки [14, с. 97]. Низка емпіричних досліджень 1980-х та 1990-х рр. переконливо довели високий відсоток жорстокого поводження з тваринами у дитячому віці серед дорослих насильницьких злочинців [3; 11; 12]. Так, у 1999 році група вчених провела інтерв'ю зі 117 особами, засудженими до позбавлення волі у ПАР, і виявили, що 63 відсотки в'язнів, що вчинили насильницькі злочини, раніше жорстоко поводитися з тваринами [2, с. 58]. Раптовий сплеск популярності досліджень такого типу був, на думку критиків, зумовлений визнанням американськими психіатрами у 1990 році жорстокого поводження з тваринами, як симптому кондуктивного розладу (conduct disorder), тобто системної асоціальної поведінки [7].

Науковці дослідницького центру при ФБР США, дослідивши низку біографій особливо жорстоких убивць, також дійшли висновку про «сигнальну» значущість епізодів жорстокого поводження з тваринами у дитячому й підлітковому віці [11, с. 1121]. Так, Альберто де Сальво, на прізвисько «бостонський душитель», у дитинстві закривав собак у картонні коробки і стріляв по них з лука [10, с. 71]. Е. Кемпер, який убив вісім жінок, у тому числі і свою матір, ще дитиною ловив безпритульних котів і відрізав їм голови [10, с. 42]. Однак інші учені ставлять під сумнів імовірність впливу знущання з тварин на формування нахилів до жорстоких, насильницьких злочинів. На думку кримінолога С. Гудні Лі, реальний рівень жорсткого поводження з тваринами серед підлітків значно перевищує офіційний, а переважна більшість дітей принаймні одного разу, свідомо або несвідомо, знущаються з тварини і не перетворюються на серійних убивць, тому це явище нічим суттєво не відрізняється від

інших соціальних патологій – пияцтва, хуліганства, проституції тощо [14, с. 85]. Окремим напрямом вивчення зарубіжних кримінологів є дослідження нахилів до застосування фізичного насильства у осіб, що були очевидцями жорстокого поводження з тваринами у дитячому віці [13; 22].

Поглиблений кримінологічний аналіз місця жорстокого поводження з тваринами у сімейному насильстві довів, що обвинувачені у фізичному та психічному насильстві чоловіки нерідко використовують знущання з домашніх тварин, як спосіб покарання та маніпулювання дружинами й дітьми [2; 3]. У 1983 році Е. Де Вайні, Дж. Дікерт та Р. Локвуд опитали 53 сім'ї, де були зареєстровані випадки жорстокого поводження з дітьми, і частка осель, де також мало місце знущання з тварин, склала 88%. Також вони звернулися з опитуванням до притулку для жінок, що потерпали від насильства в сім'ї, і 71% респондентів відповіли, що їхній партнер погрожував вбити та/або вбив домашню тварину [9, р. 327].

Як відомо, однією з ключових проблем кримінології, що має як теоретичне, так і практичне значення, є визначення детермінанта злочинності, в тому числі кожного окремого виду і категорії злочинів, як запорука ефективності та успішності будь-якої стратегії протидії злочинності. У такому зв'язку ми виокремили три традиційні напрямки у вивченні причин людської жорстокості та агресії, множинність яких відображає інтегральний характер цього феномена, що і дозволяє побачити сутнісні риси жорстокого поводження з тваринами в їхній сукупності.

До біологічного напряму включають теорію інстинктивної агресії і нейрофізіологічну теорію. Фундаментом першої теорії є теза З. Фрейда про те, що джерелом людської агресії є саморуйнівні імпульси, тобто енергія примітивного прагнення до смерті [37, с. 271]. К. Лоренц вважав агресію скоріше адаптивною, аніж саморуйнівною поведінкою [34, с. 96]. Однак і З. Фрейд, і К. Лоренц погоджувалися з тим, що агресія за своєю природою інстинктивна, а не соціальна, і якщо у людини немає можливості «розрядитися», агресія накопичується в ньому або до тих пір, поки не відбудеться «вибух», або до тих пір, поки відповідний стимул не вивільнить її і вона не вийде назовні [35, с. 439]. Ідея про те, що жорстокість – це інстинкт, припинила своє існування після того, як майже всі наявні різновиди людської поведінки виявилися включеними до переліку інстинктів. В опублікованому в 1924 р. огляді книг із соціальної психології було наведено перелік з понад 6 000 передбачуваних інстинктів, тобто науковці намагалися пояснити той чи інший вид девіантної поведінки, даючи йому назву інстинкту [6, с. 103]. Теорія інстинктивної агресії досі не в змозі пояснити, чому людям властиві різні ступені жорстокості.

Широку популярність у західних країнах здобула нейрофізіологічна теорія жорстокості, в якій джерелом агресивності поведінки вбачається механізм діяльності центральної нервової системи на фізіологічному рівні. Найвідомішим представником цієї теорії є американський фізіолог Х. Дельгардо. З точки зору Х. Дельгадо і його послідовників, у мозку людини, схильної до жорстокості, певні групи нейронів реагують відповідним чином на зовнішні подразники, в результаті чого і виникають агресивні поведінкові реакції. Психофармакологічний та електронно-хірургічний контроль за розумовою діяльністю – єдиний реальний, на думку Х. Дельгадо, шлях до суспільства без насильства та погромів [31, с. 72].

На нашу думку, до біологічного підходу також можна включити сексуально-поліморфну теорію, яка пояснює знущання з тварин та людей, як необхідну для злочинців умову задоволення статевої пристрасті [17, с. 106]. Так, серійний убивця Г. Лукас, за власним зізнанням, вбивав тварин і людей тому, що «був нездатний мати статеві зносини з живою людиною» [19, с. 134]. Однак, на наш погляд, такий підхід є необґрунтовано звуженим, а описана спільна риса таких злочинців здебільшого спричинена пережитим у дитячому або підлітковому віці фізичним або статевим насильством, невдалим сексуальним досвідом тощо.

Принагідно відзначимо, що сьогодні популярність біологічного підходу до пояснення злочинності в чистому вигляді помітно знизилася, хоча пояснення злочинності лише біологічними причинами продовжує існувати в модернізованому вигляді з урахуванням природничих наук [33, с. 79], як і різноманіття клінічних способів корекції злочинної поведінки, що пропонуються світовими вченими (психоаналіз, електрошок, медикаментозний вплив, хірургічні методи, втручання на генетичному рівні, лоботомія, таламотомія тощо).

Психологічний підхід пропонує для пояснення агресивної та жорстокої поведінки фрустраційну теорію. Наприкінці 30-х років Д. Доллард, М. Дуб, Д. Маурер, Ж. Нюттен висунули гіпотезу про фрустрацію як джерела агресивної поведінки. Відповідно до цієї гіпотези, жорстока поведінка – це результат не автоматичного внутрішнього потягу, а наслідок фрустрації, тобто перешкод, що виникають на шляху до здійснення бажань і життєвих планів. Прихильники даної теорії були переконані: агресивна поведінка завжди передбачає стан фрустрації і, навпаки, фрустрація призводить до тієї чи іншої форми агресії.

Відповідно до дослідження С.Р. Келлерта та А.Р. Фелтхауса керівними мотивами такої поведінки є: 1) бажання контролювати тварину; 2) бажання покарати тварину; 3) бажання помститися або зробити погрозу іншій людині [11, с. 1125], тобто у насильницький спосіб розв'язати певні проблеми. Класичним прикладом на користь такої теорії вважають біографію Джефрі Дамера, який у дитинстві не отримував уваги та емоційного зв'язку зі своїми батьками, тому почувався самотнім та покинутим. Пізніше, жорстоко знущаючись із тварин і людей, на думку криминолога Е. Бауманна, убивця виміщав на своїх жертвах лють, адресовану батькам, та здійснював бажання відчути владу над життям іншої істоти [8, с. 261].

Критики теорії фрустрації погоджуються з тим, що пригнічений стан індивіда, якого спіткала несправедливість або зрада, може підштовхнути до жорстокого вчинку [29, с. 133]. Але навряд чи викривлене сприйняття складної життєвої ситуації є вирішальним у детермінації насильницьких злочинів. Впадає в око відсутність стану фрустрації у безлічі злочинців, які мучили тварин без жодної вагомої причини, винятково з хуліганських мотивів. Тому центральною ланкою причинного ланцюга, що завершилася жорстокою поведінкою, усе ж таки залишається людина.

До психологічного підходу також належить теорія садизму, малочисельні прихильники якої переконані, що причини знуцання з тварин ізольовані від соціальних чинників, оскільки такі злочинці, на відміну від інших людей, здатні отримувати задоволення від власне спостереження переляку та страждань своїх жертв. Тобто, мотивацією такої поведінки є прагнення позбавити тварину життя та, у деяких випадках, шокувати громадськість, без відносно попереднього соціального досвіду злочинця, поведінки або належності цієї тварини. Як приклад, прихильники цієї теорії наводять справу Леонарда Лейка, серійного вбивці, який катував та знімав на відеоплівку страждання своїх жертв [19, с. 26]. Таким чином, знуцання з тваринами пропонується розглядати як деструктивну поведінку, в результаті якої злочинець отримує задоволення від процесу вбивства, здатності завдати найбільшого болю своїй жертві, а також шоку, який його злочин викликає у оточуючих.

На противагу біологічним та психологічним концепціям, соціологічний підхід звертає увагу на діалектику соціального розвитку, який докорінно змінює людські відносини, адже поділ праці, зростання виробництва і утворення надлишку продуктів, а також виникнення держав з ієрархічними системами і елітними групами зумовлюють виникнення дедалі більш витончених і завуальованих форм жорстокості.

Модифікацією теорії фрустрації є теорія соціального навчання, розроблена канадським психологом А. Бандурою. Науковець дійшов висновку, що агресивна поведінка розвивається лише у дітей, які є очевидцями агресивної поведінки дорослих. Зокрема, виявив, що батьки занадто агресивних підлітків слугують їм зразком такої поведінки, заохочуючи до повсякчасних виявів жорстокості [5, с. 147]. Тобто, насильство виходить назовні тільки тоді, коли в даних ситуаційних умовах такі вчинки соціально прийнятні, або нав'язані засобами масової інформації. Проте така теорія також видається недостатньо обґрунтованою, оскільки практиці відомо чимало випадків жорстокого поводження з тваринами у дитячому віці особами, що виховувалися у благополучних сім'ях.

Іншою поширеною концепцією жорстокості є теорія відчуження. Згідно її положень, соціальне відчуження особистості – результат панівної в сучасному світі соціальної дезорганізації (аномії), що перетворює населення великих міст на «натовп одинаків». Уявлення про аномію, як втрату індивідом почуття нерозривного зв'язку з близькими й усім суспільством вперше були викладені в роботах американського соціолога Е. Дюркгейма [32, с. 318]. Розвиток концепції відчуження і її використання для пояснення девіантної поведінки пов'язують з іменами Р. Мертона, його послідовників Р. Клаурода, А. Коена та ін. На думку дослідників,

саме суворість батьків, відсутність належного виховання в сім'ї на тлі соціальної дезорганізації суспільства викликає в ранньому дитинстві відчуття психологічного, а згодом – соціального відчуження, ворожість та агресію до оточуючих [27, с. 79].

У 80-90-х роках концепція психологічного відчуження активно розроблялася радянськими кримінологами (Ю.М. Антоняном, Є.Г. Самовічевим та ін.). Застосовуючи тестування та інтерв'ювання засуджених, науковці зробили висновок про прямий зв'язок психічного відчуження і викликаного ним агресивною поведінкою з першими дитячими враженнями [24; 25; 26].

Не можна не відзначити й видатний внесок європейських та північно-американських кримінологів у теорію та практику запобігання жорстокому поводженню з тваринами. Е. Гаймер, Д. Меллор, Е. Льюк і В. Пірс розробили методику опитування учнів, що допомагає шкільним психологам вирізнити серед дітей, які жорстоко поводяться з тваринами, тих, хто з високою ймовірністю матиме проблеми з навчанням і соціальним розвитком, і потребує невідкладного лікування [15, с. 1061]. Дж. Квінліск видав посібник для шкільних психологів, які спеціалізуються на клінічному обстеженні дітей, схильних до жорстокого поводження з тваринами [21]. С. Льюченнінг та Е. Ціммерман підготували методичні рекомендації для поліцейських, співробітників органів соціального захисту, психіатрів, священників, а також працівників служби контролю за чисельністю й утриманням домашніх тварин [18]. П. Аркоу в своїй дисертаційній роботі дійшов висновку про вагому роль ветеринарів у профілактиці та припиненні жорстокого поводження з тваринами [1, с. 521].

Висновки. Підсумовуючи критичний аналіз вітчизняних і зарубіжних наукових досліджень проблеми жорстокого поводження з тваринами, варто відзначити, що наукові доробки щодо причин існування й відтворення людської жорстокості, зокрема у поводженні з тваринами, зводяться в цілому до комплексу різноманітних за своїм характером причин, однак переважають чинники психічного та соціального характеру. Незважаючи на значну кількість релевантних зарубіжних досліджень, в Україні вивчення кількісних та якісних показників, рівня латентності, причин та умов жорстокого поводження з тваринами досі є недостатнім для ґрунтовної наукової розробки ефективного загальносоціального та спеціально-кримінологічного запобігання цьому суспільно-небезпечному явищу на національному рівні.

Список використаних джерел:

1. Arkow P. The correlations between cruelty to animals and child abuse and implications for veterinary medicine / P. Arkow // *The Canadian Veterinary Journal*. – 1992. – № 33. – С. 518–521.
2. Ascione F. R. Child Abuse, Domestic Violence, and Animal Abuse / F. R. Ascione, P. Arkow. – West Lafayette : Purdue University Press, 1999. – 70 с.
3. Ascione F.R. Cruelty to animals and interpersonal violence : Readings in research and application / F.R. Ascione, R. Lockwood. – West Lafayette : Purdue University Press, 1998.
4. Ascione F.R. Animal Welfare and Domestic Violence / F.R. Ascione, C.V. Weber, D.S. Wood // *Society and Animals*. – 1997. – № 5. – С. 205–218.
5. Bandura A. Adolescent Aggression / A. Bandura. – New York : Ronald Press Co., 1959. – 475 с.
6. Barash D.P. The Whisperings Within: evolution and origin of human nature / D.P. Barash. – Harper & Row, 1979. – 274 с.
7. Barkley R.A. Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders / R.A. Barkley, M. Davies, R.L. Spitzer. – Washington D C : American Psychiatric Association, 1990.
8. Baumann E. Step into my parlor / E. Baumann. – Chicago : Bonus Books, 1991. – 305 с.
9. E. De Viney. The care of pets within abusing families / E. De Viney, J. Dickert, R. Lockwood // *International Journal of Study of Animal Problems*. – № 4. – С. 321–329.
10. Everett D. A-Z Encyclopedia of Serial Killers / D. Everett, H. Schecter. – Pocket, 2006. – 352 с. – С. 71.
11. Felthous A.R. Childhood Cruelty to Animals among Criminals and Noncriminals / A.R. Felthous, S.R. Kellert // *Human Relations*. – 1985 – № 38. – С. 1113–1129.
12. Felthous A.R. Childhood cruelty to animals and later aggression against people: a review / A.R. Felthous, S.R. Kellert // *American Journal of Psychiatry*. – 1987. – № 144. – С. 710–717.

13. Flynn C.P. Animal abuse in childhood and later support for interpersonal violence in families / C.P. Flynn // *Society and Animals*. – 1999. – № 7. – С. 161–172.
14. Goodney Lea S.R. Delinquency and Animal Cruelty: Myths and Realities about Social Pathology / Suzanne R. Goodney Lea. – New-York : LFB Scholarly Pub., 2007. – 142 с.
15. Guymer E.C. The development of a screening questionnaire for childhood cruelty to animals / E.C. Guymer, D. Mellor, E.S.L. Luk, V. Pearse // *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. – 2001. – № 42 (8). – С. 1057–1063.
16. Haddox V.G. Enuresis, firesetting and animal cruelty in male adolescent delinquents: a triad perspective of violent behavior / V.G. Haddox, D.E. Wax // *Journal of Psychiatry and Law*. – 1974. – № 2. – С. 245–271.
17. Haddox V.G. Sexual aberrance in male adolescents manifesting a behavioral triad considered predictive of extreme violence : some clinical observations / D.E. Wax, V.G. Haddox // *Journal of Forensic Sciences*. – 1974. – № 19. – С. 102–108.
18. Lewchanin S. Clinical assessment of juvenile animal cruelty / S. Lewchanin, E. Zimmerman. – Brunswick : Biddle Publishing. – 2000. – 66 с.
19. Norris J. Serial killers / J. Norris. – New-York : Doubleday, 1988. – 249 с.
20. Odendaal J.S.J. Proposed Typology of Companion Animal Abuse / J.S.J. Odendaal, H. Vermeulen // *Anthrozoos*. – 1993. – № 6. – С. 248–257.
21. Quinlisk J.A. Child abuse, domestic violence and animal abuse / J.A. Quinlisk. – West Lafayette : Purdue University Press. – 1999. – 175 с.
22. Raupp C.D. Treasuring, trashing or terrorizing : adult outcomes of childhood socialization about companion animals / C.D. Raupp // *Society and Animals*. – 1999. – № 7. – С. 141–159.
23. Tapia F. Children who are cruel to animals / F. Tapia // *Child Psychiatry and Human Development*. – 1971. – № 2. – С. 70–77.
24. Антонян Ю.М. Преступная жестокость. – М. : Изд-во ВНИИ МВД России, 1994. – 140 с.
25. Антонян Ю.М., Гульдан В.В. Криминальная патопсихология. – М. : Наука, 1991. – 248 с.
26. Антонян Ю.М., Самовичев Е.Г. Неблагоприятные условия формирования личности в детстве и вопросы предупреждения преступлений. Психологические механизмы насильственного преступного поведения : Учебное пособие. – М. : Изд-во ВНИИ МВД России, 1983. – 80 с.
27. Афанасьев В.С. Эволюция концепции аномии в социологии девиантного поведения / В.С. Афанасьев // *Рубеж (альманах социальных исследований)*. – 1992. – № 2. – С. 69–81.
28. Богатова Е.В. Жестокое обращение с животными: уголовно-правовой и криминологический аспекты: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Е.В. Богатова ; Уральский юрид. ин-т МВД РФ. – Омск, 2013. – 18 с.
29. Воронцова М.В., Макаров В.Н., Бюндюгова Т.В. Теория деструктивности : учебное пособие. – Таганрог : Изд-ль А.Н. Ступин, 2014. – 360 с.
30. Головки І.А. Кримінальна відповідальність за жорстоке поводження з тваринами : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / І.А. Головки; Київський нац. ун-т внутр. справ. – К., 2010. – 20 с.
31. Дельгадо Х. Мозг и сознание / Х. Дельгадо. – М. : Мир, 1971. – 266 с.
32. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Э. Дюркгейм. – М. : Наука, 1991. – 576 с.
33. Крылова Н.Е. Изучение причин преступности во Франции (основные криминологические школы) / Н.Е. Крылова // *Вестн. Моск. ун-та. Серия 11, Право*. – 1997. – № 1. – С. 76–86.
34. Лоренц К. Агрессия (так называемое «зло») / К. Лоренц. – М. : Издательская группа «Прогресс», 1994. – 272 с.
35. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс. – СПб. : Питер, 1997. – 688 с.
36. Мирошниченко В.С. Жестокое обращение с животными (уголовно-правовые и криминологические аспекты): автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / В.С. Мирошниченко; Акад. ГП РФ. – М., 2013. – 30 с.
37. Фрейд З. По ту сторону принципа удовольствия / З. Фрейд. – М. : Прогресс, 1992. – 569 с.

